

Irena Krumes

Sveučilište u Slavonskom Brodu

ikrumes@unisb.hr

Jezični purizam u tekstovima nabožne književnosti 18. stoljeća

Svećenici 18. stoljeća u svome se stvaralačkom i prevoditeljskom radu susreću s latinskim i grčkim crkvenim nazivljem koje je trebalo prilagoditi hrvatskom čitatelju. Svijest o potrebi stvaranja hrvatskoga nazivlja izražavala se u predgovorima brojnih djela nabožne književnosti (katekizmima, lekcionarima, molitvenicima). U radu se purizam u tekstovima potvrđuje u nekoliko oblika: u odnosu prema tuđicama, u bogatoj sinonimiji, u posezanju za postojećim leksemima iz hrvatske jezične baštine, u stvaranju neologizama. Odnos je prema tuđicama uočljiv u istraživačkom korpusu (Grličićev *Puut nebeski...* 1707, Bačićeva *Istina katolicsanska* 1732., Filipovićevo *Pripovidagnie Nauka Karstjanskoga* 1750. 1. dio, Mulihova *Duhovna pisanicza* 1754., Velikanovićevo *Uputjenja katolicsanska* 1787. i *Promishljanja po nediljah svete korizme* 1778.) jer se u tekstovima rijetko nalaze u izvornim oblicima. Ako se i pojavljuju obično su slovopisno ili morfološki prilagođene hrvatskom jeziku. Tuđice su brojnije u tekstovima koji su pisani znanstvenim stilom, odnosno koji su namijenjeni užem krugu stručnjaka. Tuđice su u tekstu najčešće latinske, grčke ili hebrejske riječi koje su često zamijenjene (ili je zamjena predložena) hrvatskom istovrijednicom npr. *Molitvenice Oratoria*, *Oporuka Testamenat*, *Zavezah Legata*, *Skladnopivaoci Musici*. U radu se nastoji dokazati da jezični purizam u povijesno-jezičnom kontekstu ima različite funkcije, osim formiranja crkvenog nazivlja hrvatskoga jezika, uočava se i nadregionalno povezivanje leksika, tvorba novih naziva, preuzimanje iz hrvatske leksikografske baštine.

Ključne riječi: jezični purizam, crkvena terminologija, jezik 18. stoljeća, povijest hrvatskoga jezika

1. Jezični purizam – pokušaj definiranja

Na purizam ili jezično čistunstvo može se gledati kao na nedjeljivu sastavnicu jezične kulture bilo kojega svjetskoga jezika (Katičić 1992).¹

Purizam se obično prepoznaje u načinu na koji se tretira stilistička uporaba leksema ili unaprjeđuje funkcionalnost jezika u odnosu prema standardnome jeziku.² Zato je pitanje norme i odnos prema normi standardnoga jezika polazište za puristička nastojanja. Iako se jezični purizam može javiti i na drugim jezičnim razinama (fonološkoj, morfološkoj, tvorbenoj, sintaktičkoj, ortografskoj), on se gotovo poistovjećuje s odstranjivanjem nepoželjnih elemenata na leksičkoj razini.

Purizam možemo definirati na više načina. Hrvatska enciklopedija definira purizam kao: „skrb o vlastitom jeziku opiranjem pretjeranom unosu stranih jezičnih elemenata. Kao oblik jezične kulture prisutan je u svim jezicima, samo je različite jačine, što ovisi i o povijesnim čimbenicima“.³

Turk ističe da je purizam: „svako ‘nastojanje oko čišćenja jezika od inojezičnih elemenata’ (Simeon, 1969., purizam) ili zahtjevi i zahvati oslobađanja jezika od vlastitih elemenata koji imaju prizvuk vulgarnosti ili se pak rabe u kojem dijalektu ili socijalnoj skupini i konačno suprotstavljanje svemu onome što onemogućuje da jezik što samostalnije i bolje zadovoljava potrebe u komunikacijskoj i ekspresivnoj službi, tj. da bude polifunkcionalan“ (Turk 1996: 63).

Europski teoretičari purizam gledaju na različite načine. Thomas (1991: 12)⁴ drži: „Purizam je izraz želje jezične zajednice (ili nekog njezina dijela) da sačuva jezični

¹ Katičić (1992: 55) ga drži osnovom jezične kulture: “Sam pojam kulture kojega jezika uključuje u se brigu oko njegove čistoće, podrazumijeva pomnju pri govorenju i pisanju. [...]”

Radoslav Katičić (1992: 55) purizam smatra neizostavnim dijelom izgradnje svakog jezičnog standarda, no način na koji se prema njemu odnosimo ovisi o svakom pojedinom narodu i jezičnoj kulturi tog naroda. Katičić navodi da je svaki jezik sam po sebi purističan, odnosno da govornici svakog jezika već spontano znaju koji mu elementi pripadaju, a koji ne te ga u skladu s time i koriste. Katičić također razlučuje dvije vrste purizma: spontani i dogmatski. Mićanović (2006: 41) također smatra da je purizam aktivnost “unutar jezičnoga kultiviranja”: kako je jezično kultiviranje “vid jezičnoga planiranja, koji pokriva sve racionalne i važne intervencije u jeziku”, purifikacija je “jedan od ciljeva planiranih jezičnih intervencija, odnosno purizam je uključen u jezično planiranje”.

² Iako teoretičari u posljednje vrijeme govore da se purizam može pojaviti i u jezicima koji nisu standardizirani (Langer i Davis 2005: 4).

³ *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020.

⁴ Thomas navodi i da purizam treba proučavati u okviru sociolingvistike jer predstavlja reakciju jedne društvene grupe (jezikoslovaca) na općenitije društvene probleme. Uvjetuju ga čimbenici karakteristični za svako lingvističko djelovanje; oni su s jedne strane vezani za proces obnove jezika koji teži kodifikaciji i obuhvaća čišćenje, standardizaciju i obogaćivanje jezika (Thomas 1991: 49-50), a s druge su strane određeni širim društvenim, izvanjezičnim stavovima, kao što su nacionalizam i literarne estetike (Thomas 1991: 39-49). Thomas razlikuje sedam vrsta purizma: arhaizirajući, etnografski, elitistički, reformni, zaigrani i ksenofobni purizam te antipurizam.

oblik, ili da ga ukloni, da se navodne strane elemente ili druge elemente smatra nepoželjnim (uključujući one koji potječu iz dijalekata, sociolekata i stilova istog jezika). Može biti usmjeren na sve lingvističke razine, ali uglavnom je usmjeren na rječnik. Purizam je prije svega vid kodifikacije, kultiviranja i planiranja standardnih jezika“.

„Kao i sve tabuističke prakse, jezični purizam nastoji zaustaviti jezično izražavanje pojedinaca pronalazeći pojedine elemente u jeziku kao ‘loše’. Tipično, to su riječi i uporaba riječi za koje se smatra da ugrožavaju kulturni identitet dotičnoga naroda – što gramatičari iz 18. stoljeća nazivaju ‘genijem’ jezika. Autentičnost ima dva lica: jedno je borba za zaustavljanje jezične promjene i zaštita od stranih utjecaja“ (Allan i Burridge 2006).⁵

Uglavnom se svi stručnjaci slažu da je purizam vezan za standardizaciju jezika i da su stoga purističke intervencije najprisutnije upravo u vrijeme standardizacije.⁶ Osim te unutrašnje potrebe za purizmom postoji i ona vanjska koje je funkcija „obrambena” jer čuva integritet i samostalnost jezika – a time i nacionalnu samobitnost – u kriznim povijesno-političkim trenucima. I Samardžija (2003: 60)⁷ navodi da je purizam nastojanje oko pravilnosti i čistoće standardnoga jezika. No, dodaje da hrvatski puristi posebnu pozornost posvećuju: pravopisnim pravilnostima, uklanjanju regionalnih značajki iz standardnoga jezika i ispravnoj uporabi leksema.

⁵ Lingvisti izvan Europe na purizam gledaju jednostavnije. „Purizam je otvaranje domaćih izvora riječi i zatvaranje stranih izvora radi obogaćivanja jezika. Iako su domaći izvori otvoreni općenito, dijalektni i književni izvori često se različito tretiraju. Otvaranje i zatvaranje može se primijeniti na materijale i na modele. Modeli su izvedbeni, složeni i sintaktički obrasci. ... Čimbenici koji dovode do purizma mogu biti, teoretski, unutarnji ili vanjski u odnosu na jezik ... Važniji od bilo kojeg strukturnog razmatranja je odnos govornika prema domaćim i tuđim elementima Stav ... određuju sociokulturni, politički i povijesni čimbenici koji su izvanjezični. Postoje određeni uvjeti koji moraju postojati kako bi se puristički propisi pojavili na bilo kojem jeziku ... [kao na primjer kada je] društveni poredak u skladu s promjenom redefiniranja odnosa moći“ (Annamalai 1979: 3–5).

⁶ O tome piše Endre Brudstad (2003). On govori da povijesno gledano, lingvistički purizam ima veliki utjecaj na standardne europske jezike. I to je dokumentirano u brojnim studijama i navodi za primjer Skautrup 1944–68, Indrebø [1954] 2001, Hall 1974, Fodor and Hagege 1983, Gerdener 1986, Schiewe 1988, Thomas 1991, Jones 1995, Brunstad 2001). A izvan Europe purizam također definiraju i proučavaju u djelima Annamalai 1979, Jernudd et al. 1989, Nino-Murcia 1999.. Intenzitet purizma, utjecaj i orijentacija varirala je ovisno o jeziku i vremenu u kojem se javljala. Ono što je zanimljivo za purizam je to da je funkcionirao kao uvjerenje da se uklone neželjeni elementi iz jezika oživljujući domaće, ali purizam je potaknuo i da se ustale temelji za definiranje granica i jezičnih normi posebno vezanih za standardizaciju jezika.

⁷ Samardžija (2003) ističe da su se hrvatski puristi uglavnom u svojim radovima bavili trima skupinama leksema i to prvo novotvorenicama i prevedenicama koje su u hrvatskome standardnom jeziku bile srazmjerno česte u drugoj polovici XIX. stoljeća [...] Druga skupina leksema kojima su se hrvatski jezični puristi opširnije bavili potkraj XIX. i u početku XX. stoljeća bili su dijalektizmi. [...] Najduže, najsustavnije i najustrajnije hrvatski se jezični puristi bave posuđenicama. [...] U drugoj polovici XVIII. stoljeća puristi se zalažu za zamjenjivanje brojnih, a nepotrebnih turcizama. U XIX. stoljeću, uz turcizme, znatna pozornost posvećena je germanizmima, talijanizmima i latinizmima. U početku XX. stoljeća, dok je utjecaj njemačkog jezika na hrvatski bio još prilično jak, puristi se najčešće bave germanizmima.

Na purizam se u hrvatskom jezikoslovlju gleda ili pozitivno ili negativno. Purizam može biti negativan i imati negativne posljedice ako je pretjerano zatvoren prema svim stranim jezičnim utjecajima, a ujedno i ograničava prirodni razvoj spontanog govornog jezika. Može biti pozitivan ako potiče kreativnost, prilagodbu posuđenica i prevedenica, daje stilistička rješenja za pismenu i usmenu komunikaciju.⁸

Lingvisti koji proučavaju povijest hrvatskoga jezika uglavnom pozitivno gledaju na purizam u hrvatskoj literaturi.

2. Purizam u povijesti hrvatskoga jezika

Hrvatski jezik ima dugu purističku tradiciju nedjeljivu od kulturno-jezičnog identiteta hrvatskoga naroda. To je uglavnom pozitivno nastojanje koje se usmjerava na skrb o jezičnoj kulturi hrvatskoga jezika u odnosu na druge jezike. Težnja za čistoćom hrvatskoga jezika trajno je utkana u nastojanja niza hrvatskih pisaca, gramatičara i leksikografa i sastavni je dio hrvatske kulturne i jezične povijesti.

„Težnja za jezičnom čistoćom trajno je obilježje hrvatskoga književnoga jezika od njegovih početaka do danas i u skladu s njome nastoji se najprije iskušati vlastite mogućnosti, a tek kad su one iscrpene, poseže se za tuđim. U praksi od toga općega obilježja ima raznih odstupanja, ali je ono ipak dominantno“ (Babić 1990: 34).

Tijekom duge i teške prošlosti hrvatskoga naroda, u kojem je bio izložen snažnim utjecajima drugih kultura i jezika (turskom, njemačkom, talijanskom, mađarskom), purizam je bio zaštitnik hrvatskog jezičnog integriteta. „Kulturna povijest potvrđuje da se purizam većeg intenziteta ne javlja slučajno, već je on uvijek odgovor na nepovoljne izazove uvjetovane kulturnim, civilizacijskim i naročito političkim čimbenicima“ (Turk 1996: 65).

„Često odražava odnos hrvatskih pisaca prema stranim nazivima. S jedne je strane, purizam u hrvatskom jeziku bio jedan od najučinkovitijih oblika otpora pogibelji što je hrvatskome jeziku prijetila nekoliko stoljeća“ (Samardžija 1993: 7). S druge strane postojao je drugi problem, a to je bilo prevođenje brojnih prvo crkvenih, a potom i znanstvenih i svjetovnih djela, a uz njih i problem leksikografa kad bi im u hrvatskom stupcu rječnika nedostajalo leksema.

Prema Samardžiji (1993), puristička nastojanja tijekom cijelog predstandardnoga razdoblja hrvatskoga jezika pronalazimo u jeziku tadašnjih književnika i leksikografa,

⁸ Neki jezikoslovci smatraju purizam izrazom ksenofobije i nacionalizma, proglašavaju jezično čistunstvo produktom neznanstvenog pristupa jeziku, kao nešto što nije prirodno razvoju nekoga standardnoga jezika (Kordić 2008). Mate Kapović purizam naziva desnim političkim projektom, što neminovno znači da je purizam od jedne političke opcije bio dobro prihvaćen, dok je od druge purizam odbijen i ismijan (Kapović 2013: 392).

Drugi (Frančić, Hudeček i Mihaljević 2006: 191) smatraju da je jezični purizam u hrvatskome jeziku u prvom redu pozitivno nastojanje i da je težnja za čistoćom trajno obilježje hrvatskoga jezika.

ali se purizam u njima posebno ne ističe, nego pojavljuje samo u tragovima pa takav purizam naziva implicitni purizam. No, u drugoj polovici 18. stoljeća o purizmu se otvoreno govori i zagovara pa taj purizam naziva eksplicitni. Samardžija ističe još jednu važnu činjenicu za drugu polovicu 18. stoljeća, a to je da pisci žele uvjeriti čitatelja: 1. da riječi koje su neobične i nove zapravo to nisu jer su preuzete iz drugoga kraja ili se nalaze u starijim knjigama, 2. da su sami stvarali naziv jer ga nisu pronašli u narodnom jeziku. Tu treba istaknuti i primjer koji navodi iz Reljkoviće⁹ Kućnika: „pismopiscu tribuju više ričih, nego jih ima prosti puk...“ (Samardžija 1993: 9).

Prema tome već u prvom standardnom razdoblju hrvatske jezične povijesti¹⁰ hrvatski purizam ukazuje na leksičke izvore: 1. narodni jezik, 2. leksička baština (rječnici), 3. tvorba novih riječi, 4. prilagodba posuđenica.

Povijest hrvatskoga purizma može se pratiti još od književnih djela Petra Zoranića i Jurja Barakovića koji govore o težnji za većim poštivanjem narodnog jezika još u 16. stoljeću. Prepoznatljiv je i u prepletanju raznodijalektnih oblika u Hanibala Lucića i Mikše Pelegrinovića npr. *stid i sram*, *bol i zled*, *jid i čemer*. Istu pojavu pronalazimo i kod kajkavaca Antuna Vrameca i Ivana Pergošića. Vramec u Postili (1586) i Kronici (1578) obilno koristi kontaktne sinonime: *modrosti i navuke*, *vučene i razumne*, *stan i prebivalište*. Iste ideje i kontaktnu sinonimiju susrećemo i u drugih djela hrvatskih pisaca kasnijih stoljeća U 17. stoljeću treba istaknuti zadarskog leksikografa Ivana Tanzlingera Zanottija koji se bori protiv pretjeranog unosa talijanskih riječi u hrvatski jezik (Turk 1996; Vince 2002). Zadarski leksikograf Tanzlinger Zanotti u predgovoru svog rukopisnog rječnika iz 1679. navodi da se sedam godina bori protiv velikog utjecaja talijanskoga jezika u hrvatskom jeziku „koje raste kako ljulj međe pšenicom u ove dalmatinske krajeve po načinu tomu, da ne umide veće Hrvat čovik svoju rič izreči čistim naravskim slovinskim jezikom, ako nju ne hoteći s talijanskom besidom ne pomieša ili pomrsi...“ (Tanzliger Zanotti 1679: predgovor, prema Hudeček, Mihaljević i Pilić 2001: 66).

U svom historiografskom djelu Kronika iz 1696. Pavao Vitezović kaže da je nastojao imati što manje posuđenica iz latinskoga („dijačkoga“), njemačkoga („nemškoga“) ili mađarskoga („ugarskoga“) jezika jer potiskuju i guše hrvatske riječi pa su mnogi zaboravili domaće izraze za pojedine pojmove (Moguš 1993: 90).

„Nasrtaj tuđica, po Vitezovićevu mišljenju,¹¹ rađa još veće zlo i koči prirodnu potrebu da se u vlastitom jeziku pronađu tvorbe koje bi odgovarale novim sadržajima. Jezik

⁹ U radu se piše Reljković prema Šojat (1973: 30): „S obzirom da je suglasnik lj u temeljnom obliku imena Relja i s obzirom na fiziologijske razloge koji ga snažno drže u izvedenici Reljko, nikako nije mogao u normalnu govoru, neusiljeno prijeći u l, što će reći da od Reljko nije mogao postati Relko, pa, razumije se, ni prezime Relković, već jedino Reljković“.

¹⁰ Prema Brozoviću (2008).

¹¹ Isto tako navodi cijeli niz hrvatskih istovrijednica za latinske riječi koje stavlja u zagrade. „Kakonoti nam se i neznano čini sad Udes (Fatum), Brina (Toedium), Pir (Nuptia), Bedeni (Moenia), Lužanj (Narcissus), Bunar (Puteus), Ad (Infernus), Sika (Scopulus), cić (ob), klikuvati (ululare),

na taj način prestaje biti produktivan, ne cirkulira njime normalan tok u kojem je obavijest stvaralački akt, ali i poticaj za novo stvaralaštvo“ (Moguš 1993: 90).

Gotovo svi hrvatski leksikografi pokazuju neki oblik purističkoga nastojanja. Tako Mikalja pod utjecajem Kašića unosi probrane riječi u najljepšem narječju („le parole celte et in dialetto piu bello“). Dubrovački leksikograf Ardelio Della Bella u svoj rječnik objavljen 1728. uvodi čitav niz prevedenica i kovanica kako bi zamijenio talijansku istovrijednicu, npr. *skupnoprošnje* za talijanski *processione*. Mnogo takvih riječi preuzimaju brojni hrvatski svećenici 18. stoljeća. Leksikografi su pri odabiru riječi izravno ili neizravno upućivali na prethodna leksikografska djela. I slavonski pisci razmišljaju slično jer se ugledaju na jezične priručnike u drugim sredinama.

Jezični purizam nalazi plodno tlo u djelima Antuna Kanižlića. Tako će on u predgovoru molitvenika *Primoguchi i sardce nadvladajuchi uzroci* (1760) o leksiku govoriti: „Činit će se komu, da su ovde nikoje riči nove i izmišlene. Ali nove nisu, premda običajne svima nisu, nahode bo se u različitih knígah ilirskih, i razlog isti kaže, da se boļe i lipše jedne i druge stvari drugimí ričma izgovoriti ne mogu“ (Kanižlić 1760, prema Samardžija 2004: 26). Tako nam je poznato da je u svoja djela uključivao leksik što ga je nalazio u rječniku Jakova Mikalje i Ardelija Della Belle, ali i u djelima pisaca iz Makarskoga primorja.

Antun Kanižlić uzima lekseme iz grčkog i latinskog jezika koji su već prošli određenu vrstu prilagodbe hrvatskomu jeziku ili uzima tvorenicu koja ima tvorbenu osnovu posuđenice iz klasičnih jezika. Npr. *arcibiskup*, *biskupadia*, *djakonadia*, *episkopski* (Samardžija 2004: 27).

Kanižličeva puristička nastojanja ogledaju se u dosljednoj uporabi crkvenih naziva kao *bogoslovac*, *knjigaonica*, *otajstvenik* (pronađena i kod drugih pisaca).

M. A. Reljković puristički djeluje u gramatikama i priručnicima kao i u *Satiru iliti divjem čoviku*. U svojim djelima pojašnjava uporabu posuđenica jer smatra da za to ima opravdanja u potrebi pisca da rabi stručnu terminologiju koju ne poznaje prosti puk i da se ugleda u latinski jezik koji je tom problemu slično pristupio. Ističe i starog rimskog govornika Cicerona koji je, ako bi mu nedostajalo riječi, sam činio nove. U ovome se prepoznaje stav koji su pisci 18. st. imali prema tvorbi novotvorenica. Brigu za književni jezik pokazivali su i slavonski gramatičari kao Blaž Tadijanović i Marijan Lanosović.

Blaž Tadijanović (1761) upozorava svoje čitače: „Dakle kada govoriš s svojim slavnim jezikom, nemoj mišati tuđih riči govoreći: *felcer*, *tišljar*, *šmit* i *ostalo*...“ (Vince

i mnogo drugih što i meni i svakojemu, koji slovinskoga jezika obilnost primisliti more, teško zvoni“ (Vitezović 1684: predgovor). Vitezović želi upozoriti da književni jezik treba biti čist od tuđih riječi, a tu čistoću može postići uporabom domaćih izraza bez obzira na njihovu dijalektnu pripadnost. Ako nema zamjene u domaćim riječima onda se nove riječi mogu uzeti uglavnom iz slavenskih jezika (prema Vince 2002: 92).

2002: 96). Marijan Lanosović ima ista stajališta kao i Tadijanović i Reljković, ali nigdje eksplicitno ne govori o svom odnosu prema tuđicama. U svojem rječniku na kraju gramatike ima puno sinonima, a ako je jedan od sinonima turcizam ili neka druga tuđica, on tu riječ bilježi kosim slovima i daje uz nju oznaku fremd. Na taj način on neizravno iskazuje svoja puristička shvaćanja (Kolenić 1991; Samardžija 2004; Vince 2002).

A Katančić pri prijevodu Svetoga pisma navodi da u prevodenju s latinskoga, kada mu uzmanjka riječi, onda ih pronalazi „u verlom Kanislichu, krasnom Kacsichu i govorom Relkovichu“ (Katančić 1831: predgovor, prema Moguš 2009: 134).

I dubrovački pisci iskazuju organiziran interes za hrvatski jezik početkom 18. stoljeća osnivanjem Slavenske akademije (*Akademije ispraznijeh*) kojoj je bila, između ostaloga, svrha da se bavi jezičnim problemima. Đuro Matijašević piše: „Uzajamno ispravljamo jezične pogreške i zajednički učimo jezik. U potpunjujemo jezičnu riznicu samo ispravnim riječima poljskim, ruskim, češkim, hrvatskim te zamjenjujemo bastardne izraze novima nepokvarenima“ (Vince 2002: 93).

Hrvatski jezik karakterizira stalna briga o jezičnoj čistoći. Sličan postupak vidljiv je i u Dubrovniku, Dalmaciji, Slavoniji, kao i u kajkavskim krajevima, pisci se oslanjaju na bogate tvorbene mogućnosti vlastita jezika, preuzimaju jedni od drugih ili preuzimaju iz dijalektnih sustava. Uvijek je postojala izražena sklonost da se inojezični obrasci i uzorci ne preuzimaju izravno¹² nego da se posegne za domaćim postojećim resursima ili da se tvore novi prema zadanim obrascima.

3. Purizam u nabožnim tekstovima 18. stoljeća

Puristička nastojanja u 18. stoljeću česta su pojava u hrvatskih pisaca, leksikografa i gramatičara. Iz mnogih njihovih nastojanja, djelovanjem i skrbi za čistoću hrvatskoga jezika izražava se borba za nacionalni identitet, ljubav za materinski jezik, ali i borba za ljepotu izraza i stila. Osamnaesto stoljeće prepoznatljivo je po pojačanoj brizi za jezičnu čistoću i povezano je s procesom standardizacije hrvatskoga jezika.

Odabrani nabožni tekstovi¹³ pokazuju da su ovdje istaknuti pisci u različito vrijeme tijekom 18. stoljeća u svojim predgovorima uglavnom izražavali svoje purističke stavove.

¹² O tome više govori Katičić u svome radu „O purizmu“ (1973).

¹³ Za istraživanje jezičnog purizma odabrana su nabožna djela 18. stoljeća koja su u to vrijeme najčešće tiskana. To su bili katekizmi i propovijedi. Odabrani su i autori koji su podrijetlom iz različitih hrvatskih krajeva od Slavonije do Dalmacije, a koji su kao autori nabožne literature bili najugledniji i koji su pripadali različitim crkvenim redovima. U 18. stoljeću nezaobilazna su djela istaknutih pisaca kao što su Ivan Grličić, svjetovni svećenik; isusovac Juraj Mulić; franjevci Ivan Velikanović, Antun Bačić, Jerolim Filipović. Većina tekstova su katekizmi pisani znanstvenim i književnoumjetničkim stilom. Težnja je bila dati pregled istovrsnih djela tiskanih u vrijeme cijeloga 18. stoljeća. Izdvojeni katekizmi su ujedno i ogledni primjerci određene vrste katekizama. Prema vrstama katekizama koje je dao Franjo Emanuel Hoško (1985), odabran je jedan kanizjevski katekizam (*Duhovna pisanica*, 1754.), jedan Bellarminov katekizam (*Puut nebeski*, 1707.),

Početkom 18. stoljeća javlja se Ivan Grličić (1707)¹⁴ koji u predgovoru svoga katekizma navodi da je pregledao mnoge latinske i talijanske autore i da je dugo sastavljao ovu knjižicu koja je nastala iz njegovih čitanja i propovijedi u župi u kojoj je djelovao. Navodi i da je do tada bilo dovoljno katekizama na hrvatskom jeziku, ali on se odlučio tiskati ovaj svoj. Zanimljivo je i da kritički pristupa jeziku prethodno napisanih katekizama kojima se služio. Kaže da su se autori katekizama previše oslanjali na talijanske i latinske originale pa su doslovno prevodili i na taj način stvarali tekstove pune starih i neznanih riječi ili riječi iz drugih jezika što je čitateljima bilo teško razumljivo. On je zato pisao svoj priručnik jednostavno i prepoznatljivim načinom *svaki nauk objasniti* kako i sam kaže: „ugoditi puku! Drugi pak, koji su obilnije pisali Nauk karštjanski, buduchi hotjeliga iz Italianskoga, ili Djacskoga jezika, rics po rics tomacfechi, u našc jezik obratit, i za izgovorit svakurics, nenahodechi ricjih obicfajnih, koimse sada našc narod sluxi, umiefalisu mlogee ricfi staree, i neznane, ili od drugoga jezika: zato takvi Nauk malo korifstan moxe bit: zašeto mloghe ricfi u gnumufe nerazumiu. Ja nastojao sam, kolikofam vridan bio, ricfmah, i nacfinom poznanim svaki nauk izgovorit, za ugodit puuku priprostu, zarad koga duhovne koristi, a ne poštenje Boxie najvechie ovifamtruud primio...“ (Grličić 1707: predgovor *Puut nebeski*).

Puristička nastojanja uvriježena su u stvaralaštvu većine pisaca 18. stoljeća. Još jedan istaknuti pisac 18. stoljeća je fra Antun Bačić¹⁵ koji sa svojim djelom *Istina kato-*

rinski (*Pripovidanje Nauka Karstjanskoga*, 1750.), kontroverzijiški (*Istina katolicsanska*, 1732.), jansenistički (*Uputjenja katolicsanska*, 1787.). O tome više u knjizi *Negdašnji hrvatski katekizmi* Franje Emanuela Hoška. Isti pisci pišu i propovijedi pa su i one uvrštene kao izvori (Filipović i Velikanović). Izvori za istraživanje precizno su navedeni u popisu literature.

¹⁴ Ivan Grličić je rođen negdje u Bosni, a preminuo u Đakovu 1709. Autor je prvog slavonskog katekizma napisanog u Đakovu 1707. *Put nebeski...to jest Nauk krstjanski u kratko obilato i razborito istomačen u jezik bosanski* (Venetijski, 1707.) u dvadeset govorenja. Ovaj svjetovni svećenik u predgovoru svoga katekizma, posvećenog đakovačkom biskupu Đuri Patačiću, navodi da je katekizam nastao po uzoru na Bellarminov katekizam i to se vidi u rasporedu građe. Na početku razlaže svaki dio Vjeronanja, zatim molitvu, zapovijedi i sakramente (o tome piše i Hoško 1985: 37). Katekizam je pisan za svećenike i odrasle vjernike. Namjena mu je pastoralna jer želi potaknuti redovitu vjersku praksu što se vidi iz brojnih primjera u kojima navodi postupke svojih župljana i daje savjete što trebaju činiti kako ne bi zgriješili. Grličić piše vrlo jednostavno i razumljivo prosječnom čitatelju. Vjersku pouku povezivao je sa svakidašnjicom i običajima svoje sredine, zastupao ravnopravnost žena s muškarcima (grih je jedan), osuđivao čaranja, pučka vjeronanja. U svoj priručnik unosio je i egzemplja, npr. O otmici djevojke prije vjenčanja. Prethodnik je Lovri Šitoviću i Tomi Babiću pa čak i Relkoviću u osudi igranja u kolu kao izvora nemoralnosti. Barok se u njegovu katekizmu nazire u tumačenju puku općih formula Tridentskog crkvenog sabora „od grihah“, „od kripostih“, i „od najposljednjih stvari života čovičjega“, koje dušobrižnicima vjerojatno nisu bile strane. Marijanović njegovo djelo koje završava i liturgijskim pjesništvom svrstava u katehetski barok, okrenut čitateljstvu. Ovo djelo će u povijesti hrvatske književnosti biti obilježeno kao prva objavljena knjiga u Slavoniji 18. stoljeća.

¹⁵ Fra Antun Bačić rodio se u Vrbi kraj Slavonskog Broda oko 1690., a umro je u Našicama 12. prosinca 1758. Postoji podatak da je 1710. stupio u novicijat franjevačke provincije Bosne Srebrene u Velikoj.

licsanska nastoji što više tudica i posuđenica stranog podrijetla zamijeniti domaćim izrazom ili istovrijednicom. Ova nastojanja uočavaju se u tome što autor često u tekstu pojašnjava kako se isti naziv govori u hrvatskom jeziku: *Pocŕetak ove Erexie, ili da boglie recfem pfofti* (10 IK), *Ovy glas Latria, Hyperdulia, Dulid, jeft Garcsky, nitife moxe naŕcki u jednu rics rechi, jerbo u febi skrovnoft zatvarajau* (49 IK); u sinonimnom odnosu dvije riječi, prvu riječ – latinizam izdvaja tako što ga piše u kurzivu: *Brev illiti kgnigu* (158 IK);¹⁶ isti postupak se provodi i kada je latinizam ili talijanizam na drugom mjestu u sinonimnom paru: *dopusŕtegnie illiti Privilegium* (350 IK), *dopusŕtegnie illiti privilegio* (350 IK).

U 18. stoljeću iznimno je plodan pisac fra Jerolim Filipović (1750).¹⁷ On govori da ga je na objavljivanje propovijedi potaknulo nepoznavanje vjerskog i moralnog života i

Od 1747. do 1751. studirao je teologiju na franjevačkoj visokoj bogoslovnoj školi u Budimu. Skotističku filozofiju započeo je predavati 1751., ali nije poznato na kojem učilištu. Godine 1753. do 1755. predavao je u Slavanskom Brodu, a 1755. vratio se u Budim i prihvatio službu hrvatskog propovjednika. Tada je položio ispit za profesora teologije i 1756. nastupio kao predavač na visokoj bogoslovnoj školi u Petrovaradinu.

U Našicama je poznat po tome što je kao župnik nastavio gradnju novog samostana, podigao propovjedaonicu u crkvi i oltar u kapeli Majke Božje. Bio je i samostanski poglavar u Šaregradu (1729.–1730.) i Budimu (1730.–1732.). U Budimu je počeo graditi novu crkvu i podigao sukarnu u kojoj se tkalo platno za sve članove Bosne Srebrene. Bio je i namjesnik provincijala Ivana Kopijarevića za Slavoniju i Podunavlje (1729), defintor upravnog vijeća provincije (1732.–1735.), kustod provincijala Filipu Lastricu (1741.–1745.), namjesnik provincijala za čitavu Bosnu Srebreu (1753) dok je provincijal Josip Janković bio na generalnom kapitolu, a 1754. izabran je za provincijala te provincije i vršio tu dužnost do 1757. odnosno do diobe provincije i nastanka nove sv. Ivana Kapistrana. Djelo *Istina Katolicsanska* je najveće djelo fra Antuna Bačića posvećeno ostrogonskom nadbiskupu Emeriku Estherhazyju. *Istina katolicsanska* se uvrštava među rijetke spise kontroverzističke literature na hrvatskom jeziku. *Istina katolicsanska* nije samo teološki sustavno djelo nego je cjelovita rasprava i s crkvenopovijesnog gledišta zato što razrađuje gotovo sve teme katoličkog vjerskog učenja i teološkog naučavanja, a u polemičkom dijelu ne obraća se pravoslavnim kršćanima nego i svim ostalim kršćanima izvan Katoličke Crkve. Ovo djelo je u povijesti katekizamske književnosti poznato kao vrhunsko znanstveno djelo, a uz to daje uvid u problematiku crkvenog nazivlja u prvoj polovici 18. stoljeća.

¹⁶ Brev je brevijar. Brev je manje svečano papino pismo koje počinje pozdravnim riječima *in perpetuam rei memoriam*, a dolazi od crkv. lat. *breve*, što znači kratak govor, kraća poslanica, odredba.

¹⁷ Jerolim Filipović rođen je 1688. u Rami, a preminuo u Sinju 1765. U franjevačkom sinjskom samostanu završio je osnovnu i srednju školu i započeo novicijat 1707. Filozofsko-teološki studij započeo je u Makarskoj i studirao kod Lovre Šitovića Ljubušaka, a završio je studij u Ugarskoj, Peruggi i Rimu. Po završetku studija predavao je filozofiju tri godine u Firenci, potom u Peruggi. Bio je poslan 1720. u Lavov za profesora bogoslovlja. Vratio se u Provinciju u Šibenik gdje je bio lektor teologije, a zatim generalni lektor na budimskom sveučilištu gdje je postao i jubilarni lektor i stekao počasni naslov profesora emeritusa. U svom velikom dijaloškom katekizmu *Pripovidanje Nauka Karstajnskoga* (Mleci, 1750., 1759., i 1765.) u tri dijela Filipović slijedi belarminovsku tradiciju izlaganja katehetske grade. U prvom dijelu tumači vjeru i ufanje, tj., Vjervanje, Očenaš i Zdravomariju po člancima, u drugoj knjizi tumači ljubav, tj. Deset Božjih zapovijedi i pet crkvenih zapovijedi, a treća knjiga govori o sakramentima, o blagoslovima, o krepostima, o darovima Duha Svetoga, o djelima milosrđa i na kraju o posljednjim stvarima. Filipović je svjestan da njegovo

„prosvitljenje Naroda Iliričkoga i Jezika“. U predgovoru prvoga dijela svoje prve knjige *Pripovidagnie Nauka Karstjanskoga* (1750), u kojem se obraća svećenicima, govori da većina pastira duša poznaje đачki jezik (latinski) i da je u djelu koristio riječi *diačke* iz Svetog pisma, svetih Otaca i Naučitelja. Ali ističe da postoje i oni koji nisu učili latinski, i time misli na glagoljaše, koji ne trebaju slijediti latinska slova, a savjetuje im neka se drže naših riječi *kojima je sve rečeno što latinske sadrže*. „Onii paak, koji djački jezik učili niifsu, nekka nišĕta neghledaju, daŕu tolikee riĭci djačkee, vecch nekka sliidee, naŕkeee, govoregnje izajitcheijim dobro; jer latinŕkeee uzdarxe“ (Filipović, 1750: predgovor). Na kraju obraćanja svećenicima iznosi svoj stav prema stranim riječima čime se svrstava u puriste: „Za najposlii nekka ŕvak znade, da ovoo ŕve ŕĕto niŕsam hotio ni riĭcii innoŕtranskii, kojeŕŕe illi drugojačĕje, illi zanoŕglivo izgovarahu, ŕtavgliati, dali Kakoŕŕe ŕad obĭčajee u oviih naŕciih miŕtĭiih. Nejmaa nareŕcegnjaa liposlovskaa, ili Retoričkĭii, i jaa kaxem, ali imaa onnoo ŕĕtoje potribito razumitti; naŕtojangnĕboje moje bilo, da ne u lipoti riĭcii, dali u jakoŕti razlogaa ŕĕtoŕam hotio rechi, uzdarxatiŕŕe.“ (Filipović, 1750: predgovor Pripovidagnia). On ističe da namjerno nije stavljao ni jednu stranu riječ jer je njemu važnija plemenita namjena i razumijevanje značenja. I isusovac Mulih (1754),¹⁸

djelo nije originalno ni u sadržaju ni u načinu izlaganja i kaže u predgovoru, u kojem se obraća svećenicima (pastirom duša), da takve knjige imaju i drugi narodi, pa što ne bi i mi Ilirci. Hoško (1985) ističe da je djelo višestruko vrijedan priručnik kršćanskog učenja i naučavanja, ponašanja i poticanja jer je Filipović i po izobrazbi, kulturi i osobnom iskustvu bio kvalificiran za pisanje takvoga djela (Hoško 1985: 75).

Katehetske su propovijedi Jerolima Filipovića u povijesti hrvatskih katekizama zauzele istaknuto mjesto i vrlo su cijenjene. Obuhvaćaju bogatu katehetsku pisanu građu na preko tisuću stranica koja, s obzirom na vrijeme nastanka, potvrđuje postojanje strukture crkvenog nazivlja hrvatskoga jezika u Dalmaciji sredinom 18. stoljeća.

¹⁸ Juraj Mulih najznačajniji je religiozni kajkavski pisac u 18. stoljeću. Rođen je u Hrašču kod Odre u Turropolju 1694. U novicijat isusovačkoga reda stupio je 1714., a filozofiju je učio u Trnavi (1716.–1719.). Poslije toga je nastavnik isusovačke gimnazije u Zagrebu, a zatim je u Trnavi proveo četiri godine, studirajući teologiju (do 1726.). Godinu dana je u Banjskoj Bistrici (Slovačka) potom u Požezi od 1727. do 1729. pa u Varaždinu do 1731. Onda je *missionarius vagus* (misionar koji luta, nestalan) po raznim mjestima Hrvatske, Slavonije i Ugarske; od toga je u Požezi od 1733. do 1735., u Zagrebu, osim dva prekida od po godinu dana, od 1738. do 1754., zatim se vraća u Zagreb iz đurske biskupije, umro je 1754. Uz svoje poznato djelo na kajkavskom *Posel apostolski*, napisao je ovdje istražen katekizam *Duhovna pisanica* koji je pisan štokavskom ikavicom, a tiskan u Zagrebu 1754. Posvetio je *Pisanicu* bosanskom ili đakovačkom biskupu Josipu Antunu Čolniću, a namijenio ju je kao svoju duhovnu ostavštinu svima s kojima se družio na misijskim putovanjima od Požege, Pečuha, Osijeka, Petrovaradina, Đakova, Baje, Bača, Segedina, Sombora i Budima. Pisanica je njegov posljednji dar (pisana je dvadeset i pet dana prije njegove smrti) svima koje je upoznao kako bi pokazao koliko ih voli. Očekivao je da će ova Pisanica biti dobro prihvaćena i u zagrebačkoj, pečujskoj, vesprimskoj, kaločkoj, beogradskoj, srijemskoj i senjskoj biskupiji kao i među katolicima pod turskom vlašću *gdigodirŕe ovoga slavnoga jezika krŕćanske duŕŕe nahode*. U raspodjeli građe u katekizmu slijedi katekizme sv. Petra Kanizija. Ovaj katekizam je opješan katehetski priručnik, sadržajem blizak najznačajnijem Mulihovu *Poselu apostolskom*. Hoško zaključuje da je ovo djelo i prikladan teološki priručnik, sazdan na katehetski način u obliku dijaloškog katekizma (prema Hoško, 1985). Taj priručnik ima moralno-asketsku namjenu na što

čiji je tekst napisan na štokavici iako piše na kajkavskom, piše na isti način. Mulih je smatrao da je blagoslov imati jezik ilirički pa piše: „Toje ofobita miloft: dafe govori s'jezikom Illyrickim, ilii Slovinskim. Pako famo nike ricfi xudinskim, Gercskim, i of-talo diacskim...“ (Mulih 1754: 397). Iz toga vidimo da je svjestan da je neke tuđice iz grčkog, latinskog i hebrejskoga jezika ipak morao ostaviti u tekstu.

Pisci nisu potpuno protjerali tuđice jer su se njima služili u nedostatku domaćih jezičnih zamjena. Strane riječi nisu neuobičajena pojava u djelima 18. stoljeća, ali je bitno naglasiti da se ne pojavljuju samostalno i u tekstu su uglavnom uz domaći naziv ili izraz¹⁹. Npr. *brojnica (catalogus)* VII UK, *fratricelli, to jest bratjica* (289 UK), *Traetus, to jeft, produženje illiti protezanje* (386.3 UK). Isto nalazimo u Bačićevom tekstu (Bačić 1732: 295): *Purgatorio, illiti cfiftilo* (295 IK), *Cfetvera Vrimena, illiti Kvatre* (186 IK), *Czerimonie, illiti ona cfigniegnia* (286 IK).

Pisce nabožnih djela u 18. stoljeću najviše muče prijevodi i zato su im dragocjeni izvori u kojima mogu preuzeti primjere ili pronaći uzore, a to pronalaze u relevantnim hrvatskim rječnicima svoga vremena ili drugim srodnim djelima. I fra Ivan Velikanović²⁰ u drugoj knjizi *Uputjenja...* u drugom predgovoru Facultas, pod naslovom

upućuju poučna nabranja na kraju svake tematske cjeline. Nakon predgovora donosi na 8 listova zasebne paginacije retrospektivni kalendar i dvije uvodne rasprave. U jednoj raspravi *Ganutya u navuk kerstyanski* potiče vjeroučitelje, roditelje, učitelje i gradske gospodare da se brinu o učenju djece, a u drugoj raspravi daje pregled katekizamske građe koju učenici trebaju naučiti napamet. Prvo poglavlje ima dvije redakcije: jednu za mlade i proste ljude, a drugu za „malo veće ljude“.

¹⁹ Primjeri u tekstu označeni su kriticama koje označavaju naslov djela i stranicu na kojoj se primjer nalazi. To su izvori: PN Ivan Grličić, *Puut nebeski*, 1707., IK Fra Antun Bačić, *Istina katolicsanska*, 1732., DP Juraj Mulih, *Duhovna pisanicza*, 1754., PNK Jerolim Filipović, *Pripovidagnie Nauka Karstjanskoga / sloxeno, i u razlikaa govoregnja razdiglieno* po Jerolimu Filipovichiu, 1. dio 1750.; 2. dio 1759.; 3. dio 1765.; UK Ivan Velikanović, *Uputjenja katolicsanska*, 1. knjiga 1787.; 2. knjiga 1788.

²⁰ Rodio se 7. kolovoza 1723. u Brodu. Posvećen je Bogu u franjevačkom redu 1740., a studirao je filozofiju kod profesora Franje Bogdanovića. Prvu godinu završio je na filozofskom učilištu u Cerniku, a sljedeće dvije u Vukovaru. Teologiju je studirao na bogoslovnoj školi u Budimu, a 3. rujna 1747. brani teze iz traktata „De divisione beata“ svoga profesora Josipa Jankovića (uz njega su predavali i Jeronim Lipovčić i Luka Čilić). Usavršavao se u teologiji u Bologni (1747.–1748.) gdje je došao u neposredni dodir s novim strujanjima u književnosti. Ispit za profesora filozofije položio je 9. ožujka 1750. u Požegi, a 1751. dobio je učiteljsku stolicu filozofskog učilišta u Osijeku, gdje boravi u samostanu Našašća sv. Križa veći dio života. Četiri godine je poučavao i filozofiju u Osijeku na učilištu, a dva puta je biran za dekana Generalnog učilišta. Godine 1768. bio je član uprave provincije kao defintor, a 1771. provincijski sabor u Našicama izabire ga za provincijala. Službu je obavljao tri godine i kao provincijal je bio u Rimu 1774. gdje je nazočio generalnom kapitolu.

Često je boravio u Budimu otkuda povremeno odlazi na Ugarsko-hrvatski državni sabor u Požunu. U to je doba vladala tendencija uvođenja mađarskoga jezika u sve segmente javnoga života što je Velikanović odlučno odbijao i branio svoj materinski hrvatski jezik koji naziva „ilirsko-slovin-skim“.

Velikanović je preveo veliki katekizam u tri sveska *Uputjenja katoličanska* (Ossik, 1787. i 1878.) djelo francuskog pisca Francois Aimea Pougeta. Taj pisac pripada jansenistima, a jansenizam u drugoj polovici 18. stoljeća prihvaćaju u Austriji neki biskupi, bečki nadbiskup kardinal Christoph

Ukazanje slovoslojja illiti uredna pisanja za lašnje štijenje ove knjige naglašava svoj uzor. Citira dijelove knjige *Kratko skupljenje Chudoredne, illiti Morale Bogoslovice* fra Marka Dobretića bosanskog biskupa, u kojem on naglašava zajednički *Slovinski illiti Ilirički jezik* koji se još uvijek različito piše. Velikanović navodi i da je u uporabi leksema slijedio neke *Illiričke Pisaoce*, a najviše se služio rječnikom Ardelia Della Belle. U prevođenju mu je bilo potrebno gotovo hrvatsko crkveno i biblijsko nazivlje, a ističe da ga je našao u Della Bellinu rječniku (prema Velikanović 1787).

U nabožnim se djelima često pojavljuju nizovi leksema grčkog i latinskoga podrijetla jer su vrela za pisanje većinom na ovim jezicima. Zato se u predgovorima često pojašnjavaju stavovi prema stranim nazivima. U predgovoru *Uputjenja katoličanska* (1787) navodi se sustav nazivlja i odnos između hrvatskih i latinskih jezičnih ekvivalenata. Prvo se navodi hrvatska istovrijednica, a potom latinska riječ: *Bivstvo, Existentia. Bistvo, Esentia. Brojnica, Catalogus. Dvogovor, Dialogus. Bogoučovičenje, Unio hypostatica. Inni, Distinktus...* (Velikanović 1787: VIII). Velikanović nastoji da teološka spoznaja bude bliska svim čitateljima, a pritom je svjestan da su mnoge riječi koje koristi nepoznate jer nisu svi dobri poznavatelji latinskoga ili grčkoga jezika. Svjestan je da se latinsko nazivlje mora zamijeniti hrvatskim kako bi bilo jasnije i razumljivije širem krugu čitatelja. U trećem dijelu katekizma *Uputjenja katolicsanska* Ivan Velikanović obraća se čitateljima u predgovoru *Facultas* i u *Opomeni* trećoj kaže: „Mloga poglavja i razgovori, ljudem navlastito neknjižnim, vidičese i činičese mučni i teški za razumiti; i to, jerbo stvari vire i zakona u sebi visoke uzderžaju; i zašto ričma neobičajnima u svakdanjem govorenju ukazane i iztomačene jesu“ (Velikanović 1878: IV). Isto kao i Bačić i Velikanović u tekstu želi pojasniti etimologiju neke nove riječi za koju smatra da je čitatelj ne poznaje, a uz to pojašnjava i njezino značenje. ...*Zovuse Novovirci, Uvižbanici, od ove riči gerčke Katekumeni, koja rič zlamenuje čovika zapovidma i nauku meštra svoga podložna* (28.3 UK).

Velikanović nastoji čitatelju prenijeti smisao teksta tako da objašnjava grčku riječ *Eukaristia: Rič jest gerčka, koja rečiće, dobra milost; illi falah uzdavanje*. (40.3 UK); a u samom tekstu knjige objašnjava kako je preuzeo određen naziv koji sad koristi: „Niki zovu rodstvo, po tankoj kevi, rodstvo priateljstva; drugi, svoj po ženi, rodjak po ženi; svoj po mužu, rodjak po mužu, rodjak po mužkoj glavi; ja jednom ričju polak Slovnika della Bella, zovem Svojtstvo.“ (214.3 UK). Iz ovoga možemo zaključiti kako pisac razlučuje nijanse u značenju i kako se služi starim hrvatskim rječnicima kada ponestane odgovarajućih domaćih riječi.

Migazzi, ravnatelj bogoslovnog fakulteta u Beču, biskup Simon Stock, savjetnik carice Marije Terezije (1740–1780.) Van Swietenova i čak sama carica. Djelo odražava težnju crkvenih i društvenih krugova u traženju putova i načina obnove Crkve i njezino oslobođenje od baroknog katoličanstva. Sadržaj ocrtava težnju za strožijim stavovima o kršćanskom moralu, a usmjereno je ka obrazovanju klera.

U nabožnim tekstovima pojavljuju se nazivi u različitim odnosima s uvijek pomno objašnjenim značenjima. Odnosi među domaćim i stranim nazivima su različiti:

1. Domaći naziv uvijek je precizno objašnjen i definiran.

Pogodba jeft ugovor megiu dvima, ili vechiey cfuiuchym zlamegniem ukazan. I razlucfuiiefe od obechiagnia (119 IK).

2. Internacionalizmi su u tekstu uvijek pojašnjeni ili je za njih predložena domaća zamjena.

ooloft...jeft nepodobno otegnie uzdignutia febe iftoga..Zasžto Superbia u nafcky jezik prinefasvfci, ochie rechi: fvarhu drughie ichi I prilicfnoje govoregniu, Scota... (226 IK).

3. U tekstu se često ističe problem prevođenja naziva. Najčešće se radi o prevođenju s grčkog na latinski ili latinskog na hrvatski.

Onym posžtovagniem koje Garcski Latria govoriše, Latinski jednom rieftiu, reche nemoxe, buduchi daje nika iftoga Boxanftva sluxba (50 IK).

Svijest o potrebi zamjene stranih naziva hrvatskim nazivljem bila je raširena pojava u pisaca i prevoditelja 18. st. Često su tražili odgovarajući domaći naziv za latinsku ili grčku riječ ili sintagmu i rečenicu.

Ako u hrvatskom jeziku za stranu riječ nema odgovarajuće istovrijednice onda se koristi parafraza ili kraći opis.

*...fafviem tiem jednakeftu Czerimonie, illiti nacfini povvetilisEta byli (338 IK).
...imam rechi od Dipticalh,koja, u niko vrime u fvih cerkvah, s' velikom pomnjom csuvashefe. Jeft pak Δυπννχα rics Gercska, koja ifto po imenu svomu hoche rechi, daske glatke zajedno faftavljene, i sklopljene...(416.3 UK).
Exorciftat ...jeft moguftvo, po komu redien moxe zapoviditi, illiti iftirati Diavla (404 IK).*

Iz danih primjera razvidno je da se purizam u odabranim nabožnim tekstovima javlja u nekoliko oblika:

1. u odnosu prema tuđicama, posuđenicama,
2. u bogatoj sinonimiji,
3. u posezanju za postojećim leksemima iz hrvatske jezične baštine,
4. u stvaranju neologizama i prevedenicama.

S obzirom na ove oblike purizma u starim nabožnim tekstovima, provest će se daljnja analiza.

3.1. Puristički odnos prema tuđicama

Odnos prema tuđicama moguće je pratiti u svim odabranim nabožnim tekstovima. Tuđice su u tekstu, ako i postoje, najčešće slovopisno ili morfološki prilagođene hrvatskom jeziku. Obično su to latinske, grčke ili hebrejske riječi koje su uvijek zamijenjene (ili je zamjena predložena) hrvatskom istovrijednicom.

Mnogi pisci uz hrvatsku riječ u tekstu stavljaju tuđicu u zagradu: *svetba (hostia)* 396.3 UK, *Tilesnici (Corporalia)* 353.3 UK, *prikaza (comedia)* 395.3 UK, *pokrivačiči (pallae)* 353.3 UK. Neke hrvatske riječi za koje pretpostavljaju da su čitateljima nove i nepoznate objašnjavaju u zagradi: *ostanci (to je moći)* 376.3 UK.

U tekstovima se posebno komentiraju ili ističu latinizmi koji se pojavljuju u različitim odnosima prema hrvatskom jeziku. Njih se nastoji posebno objasniti ili zamijeniti na više načina:

a) Latinski termini javljaju se kao tuđice u izvornom obliku i pojavljuju se u tekstu uz istovrijednice iz drugih jezika (grčki i hrvatski) obično: *Eucharistia garcski, ulatinsky jezik zlamenuje bona gratia, a nasckj dobra milost, jerbo fe po ovomu Sakramentu primaju mloghe milosti* (295 IK);

b) Tuđica na latinskom jeziku u sinonimnom paru s hrvatskom istovrijednicom: *Pri-vilegium illiti dopusstegnie* (406 IK); *Dominationes, illiti Gofpodftva* (482 IK); *Diakon, illi sekular* (202IK) – ovdje se đakon smatra usvojenicom; *cfudefy, illiti Mirakuly* (152 IK); *Troni, illiti priftoglia* (482 IK)

c) Latinski nazivi za koje nema zamjene u hrvatskom leksiku pojavljuju se samostalno ili sintagmom ili su pojašnjeni cijelom rečenicom na hrvatskom jeziku: *Aquarij* (306 IK), *Empireo* (432 IK), *Hierarchiae, illiti Gofpodicftva razlucfuuu* (482 IK); *Idololatria, illiti sluxba Boxia* (58 IK); *Exorcistat...jeft moguftvo, po komu redien moxe zapoviditi, illiti iftirati Diavla* (404 IK); *Paxtecumm mir ftobom* (288 IK); *Testamenat drugo nie, nego fvidocsba voglie, illiti otegnie, koie ochiemo dase izvarfcy poslie nasce smarti.* (127 IK)

d) Nazive zviježđa na latinskom ne pokušavaju zamijeniti hrvatskom istovrijednicom: *Libra, Scorpio, Sagittarius, Capriconus, Aquarius, Aries, Taurus, Gemini.* (IK)

e) Latinizmi se puristički pokušavaju objasniti u tekstu, a pisci znaju upozoravati da je hrvatska riječ prevedenica s latinskog pa prema tome preporučuju drugu hrvatsku riječ: *...ovo jeft cfaſca negobi vaglialo rechi ovoje bukara* (334 IK) *lat. calix – cfaſca* (317 IK) (iako je i bukara talijanizam); *Angeo, to jeft Poklifar* (474 IK), *Sententiu, illiti odlucfak ofsudiegnia vicfgniega* (505 IK).

Latinizmi su u nabožnim tekstovima najbrojniji jer su izvori uglavnom na latinskom jeziku. Pisci u svojim tekstovima izrazito puristički nastoje sve nazive na latinskom prevesti (*poludiakon* 402 IK – lat. Subdiaconos nastao kalkiranjem od grč. Hypodiakonos) ili zamijeniti jednim hrvatskim leksemom (*Czarkvenjk*, 103 IK – osoba koja ima crkveni red, prema lat. Ecclesiasticus, uobičajen termin za 18. st.) ili svezom riječi ako ne postoji prikladna hrvatska istovrijednica.

Uz latinske riječi koje nisu transkribirane u nekim tekstovima kao Velikanovićevu katekizmu *Uputjenja* (1787) najbrojnije su i grčke riječi koje nisu transliterirane, npr. βαπτίζεῖν – katekumeni (UK), grč. ὁμολογίσιό – jednobistveni.

U trećem dijelu *Uputjenja katoličanska* autor pokazuje niz grčkih riječi koje se prevode latinskim riječima, npr. grč. *liturgia* lat. *Missa*; grč. *mistagogiani* lat. *Collestam*; grč. *Synaxim* lat. *Dominicium*; grč. *Anaphoram* lat. *Agendam*.

Pisac ukazuje i na veliki problem prevođenja s grčkog jezika na latinski kao i s latinskog na hrvatski. U drugim nabožnim djelima mogu se pronaći netranskribirane strane riječi, a objašnjava ih se u samom tekstu (*Purgatorium – očišćenje* PNK), a često se nudi i prevedenica (kalk), grč. *antimensia* – *sveta platna* (UK), lat. *unio hypostata* – *bogoučovičenje* (UK), grč. *comedia* – *prikaza* (395.3 UK).

Uz grčke i latinske riječi može se naći i nešto talijanskih riječi uz koje stoje hrvatske istoznačnice većinom preuzete iz Della Bellina rječnika²¹ ili jednostavno objašnjene: *musicì* – *skladnopivaoci* (93), *spuggi* – *spužva* (171 UK), *fratricelli* – *bratjica* (289 UK). Za svaku stranu riječ koja se pojavljuje u tekstu odmah je ponuđena hrvatska istoznačnica nerijetko preuzeta iz nekoga povijesnog rječnika npr. *procession* – *skupnohodjenje* (479.3 UK) iz Della Bellinog rječnika.

Puristička nastojanja i svijest o razvoju hrvatskoga jezika bila je kod svih pisaca vrlo jaka tako da su vrlo rijetke strane riječi kojima nije ponuđena zamjena hrvatskom istovrijednicom, a možemo ih naći u ovim primjerima: *cella* (138), *conventuali*, *koncepcionisti* (44), *kustodija* (43). Vjerojatno su pisci smatrali da zamjena nije potrebna i da su riječi već dovoljno poznate da mogu u tom obliku ući u hrvatski jezični sustav.

3.2. Bogata sinonimija kao izraz purizma

Najčešći oblik zamjenjivanja tuđica je uspostavljanje sinonimnog para ili sinonimnog niza tako da je: 1. prva riječ hrvatska, a druga tuđica, 2. prva riječ tuđica, a druga hrvatska, 3. obje riječi pripadaju hrvatskom sustavu, ali je jedna novotvorenica ili prevedenica.

Sinonimni niz ili par može biti sastavljen na različite načine, ali je najčešće prvi naziv u nizu domaća riječ: *Ulazenje*, *to je Introitus* (376.3 UK); *prikoramenica illiti stola* (457.3 UK); *pineznica illiti kassa* (441 UK); *oblačnica, to jest, sakristia* (457.3 UK); *kožnica alliti kotta* (161.3 UK); *skalinik illiti Graduale* (385.3 UK); *jarmica, to jest, kasula, Planeta illiti Paramenta* (357.3 UK); *Misse Naredba illiti Kanon* (294.3 UK); *Pečatnica, illiti knjiga Apostolska* (189.3 UK). U sinonimnim parovima uočljiva je i pojava kontaktne sinonimije u kojoj se pojavljuju dvije riječi iz različitih hrvatskih dijalektnih sustava onoga vremena: *neiskati illi neprositi* (196.3 UK), *odilitise i rastaviti* (182 UK), *ura, illiti čas* (88 IK), *udigliane, illi upengane* (167.2 PNK).

²¹ Radi se o rječniku *Dizionario italiano-latino-ilirico* objavljenu u Veneciji 1728. godine.

Manje su zastupljeni sinonimni parovi u kojima je prva riječ tuđica: *Flagellantes, alliti bičujućise* (289 UK); *Fratricelli, to jest bratjica* (289 UK), *Litanie, illiti Skupnoprošenja* (503.3 UK), *Sakramenat illiti Svetotajstvo* (13.3 UK) a često se uz tuđicu javljaju šire objašnjenje: *Kappa illiti Pluvial (Dažnik) kako zovu početak; Traktus, to jest, produženje, illiti protezanje zovese* (386.3 UK); *Sequentia, to jest slidenje; zašto bo slidi i pivase Alleluja* (386.3 UK).

Postoji jedna vrsta sinonimnih parova u kojima su obje istoznačnice hrvatski crkveni nazivi, ali jedna može biti novotvorenica ili prevedenica. Novu riječ stavljaju uvijek na prvo mjesto i često je objašnjavaju i istoznačnom sintagmom: *novaštvo; to je noviciat redovah* (164.3 UK); *naučljivost illiti primanje nauka* (UK 385), *officie, illi sluxba Boxanstvena* (321 PNK); *eretik, to jest, krivovirac* (2.3 PNK); a ponekad predlažu prilagođeniju hrvatsku riječ u sinonimnom paru ili posežu za nazivom nekoga drugoga hrvatskoga dijalekta: *potverđenje illiti krismanje* (15.3 UK); *čaša. to jest, kalež* (399.3 UK), *Knighe, illi Pištole* (436 PNK); *zmaje, illi Drakune* (188.2 PNK), *očifcchegnie, illiti Purgatorie* (105 PNK), *kalaišan, illi pozlachien* (343 PNK), *svetkovina, illi pjer* (31 PN), *Varofca, illi Vilaita* (3 DP), *nezaručena, illiti nevinčana* (416 IK).

Sinonimni par obično ima strukturu: istoznačnica + **veznik illiti, alliti**, ili zamjenica i prezent 3.osobe pomoćnog glagola biti **to jest, to je** + istoznačnica.

Najčešće se u sinonimskom paru pojavljuje veznik illiti i on ima višeznačnu ulogu: ravnopravnost leksema, istoznačnost, stilsko variranje, ali i poučavanje.

Najviše primjera sinonimnih parova prema ovoj strukturi obično se nalazi u odnosu strana riječ+ veznik illi + domaća riječ, npr: *Jubilae, ili Profštenje* (226 DP), *Anathema, ili Prokletstvo* (155 DP), *Ceremoniae, ali poboxmosti* (137 DP), *Pulpit, ili prodi-kalnica* (398 DP).

Usporedno navođenje dva leksema u sinonimnom odnosu povezanih veznikom *illiti* je leksičko-semantički (i stilski) postupak poznat još iz glagoljskih neliturgijskih tekstova 15. stoljeća: „... pozicijski tuđica prva, a domaći leksem drugi, kao eksplicacija. Postupak se sastoji u navođenju dva leksema približno istog značenja gdje je posuđenica iz klasičnih jezika na prvom, a hrvatska istoznačnica na drugom mjestu, npr. to nalazimo i u 18. st. kod slavenskog pisca Kanižlića: *anathema, illiti prokletstvo*“ (Samardžija 1997: 23). Znači pisci samo nastavljaju stilsku i jezičnu okomicu koja postoji u hrvatskom jeziku i književnosti od glagoljaških zapisa. Profesor Hercigonja (1983) smatra da je u srednjem vijeku i poslije, sinonimija ovoga tipa bila zapravo element stilskog variranja i to pod utjecajem crkvenoslavenskih tekstova i usmene narodne pripovjedačke tradicije. Na osnovu primjera može se dodati da se ova sintagmatska sinonimija toliko ustalila višestoljetnim ponavljanjem da je u 18. stoljeću postala uobičajena pa možda čak i uzusna pojava. Sinonimija se u povijesti hrvatske književnosti često javlja u tekstovima i mijenja funkcije tako da ima višestruko značenje. Pored razvijenog stila i bogaćenja leksika, sinonimija je u službi hrvatskog purizma. Formiranjem sinonimnog para pisci imaju mogućnost biti razumljiviji čitateljima velikog područja, ali i poučiti ih

nekoj riječi koju su pronašli u jezičnoj književnoj baštini ili starim rječnicima. Svijest o hrvatskoj jezičnoj tradiciji nikada nije dovedena u pitanje. Zato se postavlja pitanje koliko su jezičnih činjenica zapravo sami uveli u svoje stvaralaštvo, a koliko su preuzeli iz bogate ostavštine svojih sunarodnjaka ili iz stare jezične i kulturne baštine.

3.3. Stvaranje novotvorenica kao izraz purističkih nastojanja

Većina istraženih tekstova potvrđuje pojavu purizma i u broju pronađenih novotvorenica. U mnoštvu latinskih i grčkih termina pisci se nastoje snaći kako najbolje umiju. Ne žele prihvatiti tuđicu i zato se oslanjaju na rječnike, pogotovo onaj Ardelia Della Belle, a pomažu im i postojeća hrvatska djela. Veliki zahtjevi u uporabi pri pisanju i razumijevanju stručnog nazivlja prinudili su pisce da se oslanjaju ili na dotadašnju istovrsnu literaturu ili da prevode s latinskog ili talijanskog i stvaraju novo nazivlje. Stvarali su novotvorenice samo u slučaju kada potrebne termine nisu mogli pronaći u rječnicima ili djelima sličnog karaktera. Ako su i stvarali nove termine onda su se uglavnom služili kalkiranjem ili tvorbom riječi u skladu s pravilima svog vlastitog jezika. Pisci katekizama su tom prilikom mogli pri pisanju rabiti tuđice, ali njihova puristička nastojanja su vrlo čvrsta i jasna jer u tekstovima im niti jedna tuđica nije promaknula, a da je nisu objasnili ili zamijenili hrvatskom istovrijednicom.

U katekizamskom tekstu Antuna Bačića (402 IK) navodi se niz latinskih naziva i hrvatske istovrijednice za manje i veće crkvene redove: *exociftas – zakligniaoce, Laborantes – Poslujuchie, Oftiaros – Vratare, Cantores – Pivaocze, LeŹtores – SŹtiocze, Subdiaconos – Poludiakone, San Etos Diaconos – svete Diakone*. Bogatstvo pronađenih hrvatskih naziva svjedoči o nastojanju da se hrvatski nazivi afirmiraju i pokažu jednako dobri i ravnopravni latinskom sustavu naziva.

Nerijetko se autori služe i tvorbom novih riječi prema tvorbenom sustavu hrvatskoga jezika kako bi precizirali određeni naziv, objasnili što širem krugu čitatelja neki novi pojam ili jednostavno iz purističkih razloga stvarali domaće zamjene.

...novoga krixa, prilikah, kojeŹe Źtavljjaju ocŹito na shtovanje, *fvetosahranishta, illiti suda za dextrati u njemu fvetu Eukaristiu...* (464.3 UK)

...Ova Źvershivshi, buduchi Źidio prama *blagofahranici*, u kojuŹe *zaduxbina, illiti lemoŹina* meche, Źamo dva pineza, koja jedna udovica Źiromashka dalaje od onih, kojaŹujoj bila potri-bitu, vecheje pofalio, nego velike darove bogatacah. (153 UK)

..nikishtishe ovo kod otara; drugi govoriŹe iŹto vrachajuchiŹe od otara u *obla-csnicu, to jeŹt, Źakristiu*; niki shtishe u Źakristii... (457.3 UK)

Imenovana jeŹt takogjer *Sequentia, to jeŹtslidenje*; zashtobo slidi i pivaŹe poslie Alleluja (386.3 UK).

Novotvorenica nema mnogo s obzirom da su istraŹena djela tiskana tijekom cijelog 18. stoljeća. Većina leksema koja je ekscerpirana iz tekstova već je postojala u sustavu

crkvenog nazivlja 18. stoljeća i može se dokazati postojanjem u pisanim tekstovima i u onodobnim tiskanim rječnicima. To znači da je većina leksema već bila kodificirana, odnosno potvrđena i opisana u rječnicima.²²

Novotvorenicama se smatraju riječi koje se pojavljuju prvi put u povijesti hrvatskoga jezika u djelu nekoga pisca i nisu zabilježene u rječnicima prije izlaska proučavanog djela iz tiska ili su se pojavile samo jednom u nekom djelu. Novotvorenice koje tvori jedan pisac, a nisu potvrđene ni u pisaca niti u rječnicima 18. stoljeća su: brezumitno (štioću 2 IK) – 'bez znanja, neuko'; corporal (367 IK) 'dio svećeničke odjeće' sinonim: tjelesnik, Cumplita (321 PNK) 'posljednja dnevna molitva posvećena Isusu', diptica (416.2 UK) 'obredna posuda', dilorednost (5 UK) 'koji je moralan, djeloispravan, ćudoredan', dičaric (478 DP) 'djevac', dobrodragost (400 PNK) lat. *beneplicitum* 'dobra volja', duhomolstvo (124 NK) 'molitva s dušom', Dulid (49 IK) 'vrsta poklo-njenja', Empireo (231 PNK) 'najviše nebo na kojem žive svi sveci', Poslipričestjenje (453.3 UK) 'molitve poslije pričješćenja', goručoželjnost (173 UK) 'tjelesna požuda', gospodinjak (451.3 UK) 'ubrus za hostiju za gospođe', Hiperdulia (49 IK) 'štovanje Bogorodice', grč. *hyperdouleía*, lat. *Hyperdulia*; sverhuposvetiti (470.3 UK) 'posveta blagoslovljenom vodom nekoga predmeta', Holocanstum (338 IK) 'vrsta hostije', istinosličan (216.3 UK) 'koji je čist, istinit', Kadionikanositelj (479.3 UK) 'red u svećeničkoj službi', natočnik (157.3 UK) 'osoba koja izaziva na zlo', ljuboželnost (214 UK) 'zaljubljenost u Boga'.

Najviše novotvorenica tvorio je Velikanović u svojem katekizmu koji je prevodio s latinskog izvornika. Novotvorenice su iz semantičkih područja krivovjerja i vjerskih redova (glavopo-luvirnik, lažibog), moralne teologije (vručoželjnost), kristologije (zajednobaštinik).

Tvorbena analiza pokazala je da su novotvorenice tvorene na dva načina: jedan dio je stranog podrijetla, a ostale su tvorene domaćim tvorbenim sredstvima. Stranog podrijetla su nazivi koji su ostali neprilagođeni hrvatskom jeziku: Hiperdulia, Credo, Empireo, i djelomično prilagođene: Cilicij, corporal, Dulid.

3.4. Odnos prema dijalektizmima i posuđenicama

Crkveni nazivi mogu nastati i preuzimanjem stranih riječi iz regionalnog jezika. Ovdje se takvi nazivi smatraju regionalizmima. Strana riječ dolazi u lokalni idiom, ulazi neprilagođena ili se djelomično mijenja i kasnije se može proširiti u uporabi u sličnim tekstovima.

Zato razlikujemo:

1. Strane riječi koje ulaze posudbom ili kalkiranjem u regionalni dijalekt u kojem se prilagođavaju, a kasnije ih drugi preuzimaju kao termine:

²² O crkvenom nazivlju puno iscrpnije Krumes, I. u doktorskoj disertaciji *Hrvatska crkvena terminologija 18. stoljeća* (2012).

a) Neprilagođene i pisane stranim slovopisom – *fratricelli* (289UK), *Paradiso* (49 DP)
 b) Djelomično prilagođene – *Devot* (CR 45) od tal. Devoto, religiosus, Bogogljubnik, ka, m. (Della Bella); *Dispensacia* (441 DP) od tal. Dispensatio – dispensati ‘dopustiti’, kod Šuleka to je ‘sprema, smočnica’, a pronađena kod pisca Dobretića; *aer* (razgIV IK) tal. aer ‘zrak, povjetarac’ uobičajen je termin u pisaca i u rječnicima; *desperanje* (552 IK) od tal. Disperazione, tal. Desperatio ‘očajavanje, zdvajanje, stanje onoga što je zgriješio’; *gostarica* (405 IK) grč. Gastera ‘staklena posudica u bogoslužju’.

2. Prevedene sa stranog jezika, nastale kalkiranjem – *kumfratarstvo* od tal. Confraternita, *picokara* (182CR) ‘pobožna žena koja ima zavjet čistoće i živi u svijetu’, tal. bizzochera, pinzochera ‘bogomoljka’ i danas se govori u Dalmaciji.

3. Prilagođene posuđenice tvorene domaćim tvorbenim sredstvima – *Dulia* od grč. hyperdulia, *devocion* (320 IK) od tal. Divotione.

Prema tome može se zaključiti da su pisci 18. stoljeća bili mnogo tolerantniji prema dijalektizmima hrvatskoga jezika i prihvaćali ih kao ravnopravne nazive jer se pojavljuju u svim istraženim tekstovima autora iz različitih krajeva u istom značenju. Ovu pojavu zamijetio je i Samardžija jer navodi da je supostojanje aoleksa (npr. muzevir, muzuvir, muzvijer od tur. ‘klevetnik, spletkar, zlobnik’) također dokaz otvorenosti hrvatskoga povijesnog leksika prema leksiku svih hrvatskih idioma (prema Samardžija 2011: 446).

4. Zaključak

Purizam se u crkvenim djelima 18. stoljeća prepoznaje u odnosu prema tuđicama, u prilagodbi posuđenica, u stvaranju novotvorenica i prevedenica, u posuđivanju termina iz cjelovitog fonda hrvatskoga jezika (iz dijalekata ili jezične baštine).

Prema navedenim primjerima može se zaključiti da su puristička nastojanja u crkvenim tekstovima imala više ciljeva: borbu za čistoću nacionalnog i jedinstvenog jezika, oslanjanje na hrvatsku leksikografsku tradiciju, bogaćenje i širenje leksika tvorbom novih riječi po tvorbenim uzusima domaće ili strane riječi, kalkiranje, razvoj crkvenoga nazivlja.

Puristička nastojanja pisaca nabožnih tekstova u 18. st. razlikuju se od današnjih. Purizam u 18. st. pojavljuje se u istraženim tekstovima nešto drugačiji od onog koji puristi izražavaju danas jer su i prilike u hrvatskom jeziku bile drugačije. Borba za razumijevanje značenja leksema, a time i širenje kršćanske vjere bilo je aktualno, a uz to borba za jedinstvo i nacionalni identitet i integritet odrazila se i u purizmu.

Jezični purizam ili jezično čistunstvo u nabožnim djelima autora 18. stoljeća u predstandardno i početno standardno razdoblje hrvatskoga jezika odražava brigu za pisanu komunikaciju i stilističko rješavanje problema pisanog izraza na razini književnoujetničkog i djelomično i znanstvenog stila vezanog uz teme iz teologije i praktične crkve-

ne djelatnosti. Uglavnom se odnosi na leksičku jezičnu razinu. Uz to se u 18. stoljeću purizam prema usmjerenosti odnosi na pisanu, a ne na govornu uporabnu normu. Ne može se govoriti o negativnom purizmu u hrvatskih nabožnih pisaca toga doba jer je on pozitivno usmjeren na praktične probleme i rješavanje pitanja nazivoslovnog ustroja.

Na temelju dosadašnjih razmatranja moguće je izdvojiti osobitosti purističkih nastojanja u nabožnim tekstovima 18. stoljeća:

1. Tuđice i posuđenice su neprihvatljive i moraju se zamijeniti hrvatskim istovrijednicama.

2. Odnos prema prevedenicama (kalkiranju) u 18. st. tolerantniji je nego danas.

3. Novotvorenice nastaju iz težnje da se popune terminološke praznine u stručnim djelima jer hrvatskih riječi nema ili nisu zabilježene u hrvatskim rječnicima.

4. Odnos prema dijalektizmima je puno otvoreniji i tolerantniji. Umjesto stvaranja nove riječi pisac poseže za gotovom riječi iz drugog dijalektnog sustava.

Većina pisaca nisu samo sljedbenici purističkih nastojanja svojih prethodnika nego i aktivni provoditelji proširenja, obogaćivanja i oblikovanja hrvatskog crkvenog nazivlja. Puristička nastojanja omogućila su svim piscima da iskoriste sve izražajne mogućnosti hrvatskoga jezika, ali i da ga aktivno izgrađuju.

Izvori

Fra Antun Bačić, *Istina katolicsanska / Illiti/ Skazagnie upravgliegnia špaŕonofnoga/Xitka Karštianskoga/S'zabillixegniem/ Zablugiegnia Garškoga odmet / nicstva, illiti Garcskie Erexiah, u koiesu / neŕrichno upali, odkadšufe od Rim-ske/Czarkve oddilili./ Sve izvagiemo iz Svetoga Pišma, iz naukah švetie Ota-/ czah, i razliky Kgnigah, sloxena u iezik Illiricky, / i na švitloŕt dato./Po / Oczu Fra ANTU-NU BACHICHU/ Reda male Bratie obsluxitegliah S.O.FRANCESCKA,/ Provinczie Srebreno-Bošanske, Gvardianu u Budjimu./PRIKAZANA. / Priuzvišfenomuvelicsanštvu Gošpodina Gna-/ EMERIKA ESTERHAZY, / Rimskoga Czesarštva Principa: Vlaštelina od Galanthe: / Primata Kraglieštva, i Arkibiskupa/ Oŕtrogonskog/ Godine M: DCC.XXXII./ Z'dopusštegniem Starišcinah./ u Budimu kod Ivana Giurgia Nottenstein.*

Jerolim Filipović, *PRIPOVIDANJE / NAUKA / KARSTJANSKOGA / KGNIGHE TRECCHIE./ U kojimse uzdarxe Govorenja od svetih Sakramenatah Kripostih / Stoxernih, Dillah od millosadrja, i druga. / SLOXENE PO OTCZU / F. JEROLIMU FILIPPOVICHIU / IZ RAME / Reda S. Otcza Francešcka odObsluxenja Sctioczu Ju-bilatomu./ I POSVECHIENE / Prisvitlomu, i Pripoštovanomu Gospoddinu Gospoddi-nu / F. PAVLU DRAGHICHIEVICHIU / Reda istoga, Biskupu Diumenskomu, i Na-mistniku Apoštolskomu / u Bosni, i u Biskupatu Duvanskomu. / U MLETCZIH MDCCLXV./ PO SIMUNU OCCHI / S'DOPU'SCTE'NJEM STARISCI'NA, I PO MILLO'STI.*

Filipović, J. (1750., 1759., 1765) *Pripovidagnie Nauka Karstjanskoga / sloxeno, i u razlikaa govoregnja razdiglieno po Jerolimu Filipovichiu*, 1. dio 1750.; 2. dio 1759.; 3. dio 1765. Mletci.

Gričić, Ivan. *PUUT NEBESKI/ Ukazan cřoviku od Boga po/ Svetoj Czarqui/ to jest/ NAVK KARSTJANSKI/ U Kratko obilato, i razborito iřž.tomacřen/ u jezik Bořanski./ Po D. / IVANU GARLICSICHU / Xupniku Djakovacskom, i Miřřionariu/ Svete Vire vele koriřtan, neřamo / gliudem Svitovgnim, nego / jořc iřtim Xupnikom / jezika Bořjansko-ga. / PRIKAZAN/ Priřvitlomu, iPripořřtovanomu Gnu / GIURGIU PA ACSICHU / BISKUPU BOSSANSKOMU &. / VENETIIS M. DCCVII. / Apud Hieronymum A briccimu. / SUPERIORUM PERMISSU AC PRIVILEGIO*

Mulih, Juraj. *DUHOVNA/ PISANICZA / KERSTYANSKOGA NAUKA/ PUNA/ s'Blagodarnim Strořkon, i řmi-/ tovolynom Pomocřjom/ PRISVITLOGA, I PRI-POSCTO-/ VANOGA/ GOSPODINA GOSPODINA / JOSIPA ANTUNA/ CHIOL-NICHA / s'Boxjom, i Apořřtolske Stolice Mi-/lořřjom Biskupa Bořjanskoga, ili Dea-kovaskoga Ecumitata Pořeřckoga Naj- / vechega GROFFA: Cefarsko-krayev-/skoga Velicřanřtva Viecsnika, &c &c/ Za řviuh Duřcah řařřenye ořřobitu/ Brigu imajucřega. Zato odlyudih / řvake Fale, i nepriterxne uřpo-/ mene: a od Boga Vicřnye Slave, / vazdadořřtojnoga i ovako na / řvitlo izneřcena / Pritiskana u Zagrebu Godine 1754.*

Velikanović, Ivan. *UPUTJENJA/KATOLICSANSKA, / U RAZGOVORE SLOXENA, / I U TRI DILA RAZDILJENA; / U KOIMA/ SHTOGOD NA VIRE I ZAKONA ISKAZANJE, / TO JE, ISTORIU, I CERKVENE NAUKE, OBICSAJE, SVETOTAJ- /STVA, ILLITI SAKRAMENTE, MOLITVE, SLUXBE, I SVETO-RED/BE, TO JE, CEREMONIE, SPADA; OVO SVE U KRATKO, IZ / SVETIH VRUTKAH, PISMA I PRIDANJA, TOMACSISE. / PO/ FRANCESKU AMATU POUGET, / NAUCSITELJU BOGOSLOVICE, I OPATU, U JEZIK FRANCESKI SKUP-/LJENA, I OD ISTOGA U LATINSKI PRINESHENA; / A IZ OVOGA/ U ILLIRICSKI PRIVEDENA, I NA SVITLOST DANA/ OD / OTCA F. IVANA/ VE-LIKANOVICHA, / BRODJANINA, DERXAVE S. IVANA KAPISTRANA, REDA S./ FRANCESKA, MANJE BRATJE OD OBSLUXITELJAH./ DIO PERVI I DRU-GI/ S'DOPUSHTENJEM STARISHINAH. / UTISHTENA U OSSIKU, / GRADU PERVOSTOLNOMU KRALJESTVA SLAVONIE, SLOVIMA /IVANA MARTINA DIVALD./ MDCCLXXXVIII.*

Velikanović, I. (1788) *Uputjenja katolicsanska*, 1. knjiga 1787.; 2. knjiga 1788., Ossik.

Literatura

- Allan, Keith; Burridge, Kate. 2006. *Forbidden Words: Taboo and the Censoring of Language*. Cambridge University Press <https://www.thoughtco.com/purism-language-1691704> Pristup 17. lipnja 2019.
- Annamalai, E. 1979. Movement for linguistic purism: The case of Tamil. In: Annamalai, E. (ed.). *Language Movements in India*. Mysore: Central Institute of Indian Languages, 35–59.
- Babić, Stjepan. 1990. Postanak novih naziva. U: *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*. 18 (1), 31–37.
- Brozović, Dalibor. 2008. *Povijest hrvatskoga književnog i standardnoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.

- Brunstad, Endre. 2003. Standard language and linguistic purism. *Sociolinguistica – International Yearbook of European Sociolinguistics / Internationales Jahrbuch für europäische Soziolinguistik*, 17(1), 52–70.
- Frančić, Anđela; Hudeček, Lana; Mihaljević, Milica. 2006. *Normativnost i višefunkcionalnost u hrvatskome standardnom jeziku*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Hercigonja, Eduard. 1983. *Nad iskonom hrvatske knjige, rasprave o hrvatskoglagoljskom srednjovjekovlju*. Zagreb: Liber.
- Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=51142>. Pristup 14. studenoga 2020.
- Hudeček, Lana; Mihaljević, Milica; Pilić, Josip. 2001. *Hrvatski jezik IV*. Zagreb: Profil.
- Kanižlić, Antun. 1760. Primoguchi i sardce nadvladajuchi uzroci s-kripostnimih podpomochmah za lyubiti Gospodina Isukarsta spasitelya nascega sa švom sardcem, sa švom dušcom, i sa jakoštju. Zagreb.
- Kanižlić, Antun. 1780. Kamen pravi smutnye velike illiti Pocsetak, i uzrok istiniti rastavlyenya Cerkve istocsne od Zapadne. U Osiku kod Ivana Martina Divalta.
- Kapović, Mate. Jezik i konzervativizam: Nije teško vidjeti da je jezični purizam desni politički projekt. <https://lupiga.com/vijesti/jezik-i-konzervativizam-nije-tesko-vidjeti-da-je-jezicni-purizam-desni-politicki-projekt>. Pristup. 17. kolovoza 2019.
- Katičić, Radoslav. 1973/74. O purizmu, *Jezik*, 3–4, 84–90.
- Katičić, Radoslav. 1992. *Novi jezikoslovni ogledi*. Zagreb: Školska knjiga
- Kolenić, Ljiljana. 1991. Turcizmi u slavonskim gramatikama 18. stoljeća polazeći od gramatike B. Tadijanovića, M. A. Reljkovića i M. Lanosovića. U: *Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje* [ur. Berber, Đuro; Čalić, Dušan]. Osijek: JAZU – Zavod za znanstveni rad Osijek, 345–351.
- Kordić, Snježana. 2006. Purizam u jeziku: Nils Langer i Winifred Davies. *Književna republika* 4/5–6, 211–216.
- Krumes, Irena. 2012. *Hrvatska crkvena terminologija 18. stoljeća*. Doktorska disertacija. Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.
- Langer, Nils; Davies, V. Winifred. [ur]. 2005. *Linguistic purism in Germanic Languages*. Berlin – New York: Walter der Gruyter.
- Mićanović, Krešimir. 2006. *Hrvatski s naglaskom*. Zagreb: Disput.
- Moguš, Milan. 1993. *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Moguš, Milan. 2009. *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*. Treće, prošireno hrvatsko izdanje. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Pišковиć, Tatjana. 2008. Jezični purizam Joze Dujmušića. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 34, 323–340.
- Samardžija, Marko. 1993. *Hrvatski jezik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

- Samardžija, Marko. 1993. *Jezični purizam u NDH*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Samardžija, Marko. 2004. *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*. Drugo, prošireno izdanje. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Samardžija, Marko. 2011. *Povijest hrvatskoga jezika 2*. Zagreb: Školska knjiga.
- Simeon, Rikard. 1969. *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Šojat, Mate. 1973. Reljković ili Relković. *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, 21 (1), 28–31.
- Thomas, George. 1991. Linguistic Purism. U: *Studies in language and linguistics* [ur. Geoffrey Leech i Mick Short]. London – New York: Longman.
- Turk, Marija. 1996. Jezični purizam. *Fluminensia* 8 (1–2), 63–79.
- Vince, Zlatko. 2002. *Putovima hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Vitezović, Pavao Ritter. 1684. *Odiljenje sigetsko*. Linz.
- URL 1: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=51142>. Pristup 17. kolovoza 2019.
- URL 2: <https://www.sas.upenn.edu/~haroldfs/540/handouts/emotion/sentimen/node4.html>. Pristup: 12. lipnja 2019.

Language purism in the texts of church literature of the 18th century

The writers of the 18th century in their creative and translating work encounter Latin and Greek ecclesiastic terminology that should be adapted to the Croatian reader. Awareness of the need to create Croatian terminology was manifested in the preface of many works (catechisms, lectionaries). In the article purism in the texts is confirmed in several forms: in relation to the foreign words, in rich synonymy, in withdrawal of the existing lexemes from the Croatian linguistic heritage, in the creation of neologisms. Relation to the foreign words are notable in the research corpora (Velikonović's *Uputjenja katolicsanska* 1787. and *Promishljanja po nediljah svete korizme* 1778., Bačić *Istina katolicsanska* 1732., Filipović *Pripovidagnie Nauka Karstjanskoga* 1750. *1. dio*, Grličić *Puut nebeski...* 1707., *Mulih Duhovna pisanicza* 1754.) because they are rarely found in original texts. If they appear, they are usually grapheme or morphologically adapted to the Croatian language. A professional words from other languages are more numerous in texts that are written in a scientific style, that comes because they are used for a professional experts. The foreign words are mostly Latin, Greek or Hebrew words that are often replaced (or replacing is suggested) with the Croatian equivalent, for example. *Molitvenice Oratoria*, *Oporuka Testamenat*, *Zavezah Legata*, *Musici Skladnopivaoci*. The paper will attempt to prove that linguistic purism in a historical-linguistic context has several different functions besides the formation of the ecclesiastical terms of the Croatian language, there is also the over-regional connection of writers, the creation of new terms, the acceptance of the Croatian lexicographic heritage.

Keywords: linguistic purism, 18th century language, ecclesiastic terms, history of the Croatian language

